

Seksuele vorming en identiteit

Verslag van een inventariserend onderzoek naar de informatiebronnen van allochtone jongeren bij vragen over seks, seksualiteit en relaties.

COLOFON

Seksuele vorming en identiteit

Verslag van een inventariserend onderzoek naar de informatiebronnen van allochtone jongeren bij vragen over seks, seksualiteit en relaties.

Onderzoeker/schrijver: Fenna Ulichki.

Redactie: Rénie van der Putte.

© ACB Kenniscentrum, 2010.

Gedeelten van deze uitgave mogen voor intern gebruik worden gekopieerd, mits daarbij de bron wordt vermeld.

Deze publicatie is tot stand gekomen dankzij een financiële bijdrage van de provincie Noord-Holland.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Internet als informatiebron	6
1.1 Internet	6
1.2 Seksualiteit en islam	8
1.3 Mediawijsheid	9
1.4 Conclusies	10
2. Peergroup	12
2.1 Steun uit de peergroep	12
2.2 Sociale druk en straatcultuur	12
2.3 Conclusies	13
3. School	14
3.1 Voorschoolse opvang	14
3.2 Basisschool	14
3.3 Voorgezet onderwijs	16
3.4 Conclusies	17
4. Ouders en familie	18
4.1 Voorlichting door ouders	18
4.2 Voorlichting door allochtone ouders	18
4.3 Ondersteuning van ouders	19
4.4 Voorlichting door familieleden	20
4.5 Conclusies	20
5. Aanbevelingen	21
5.1 Aanbevelingen voor jeud- en jongerenwerk en sociale media	21
5.2 Aanbevelingen voor scholen en onderwijsondersteuning	21
5.3 Aanbevelingen voor ouders en familieleden	22
Bijlage: Literatuur en bronnenlijst	23

Inleiding

Praten over seks onder allochtonen nog taboe, aldus de kop van de Volkskrant in september 2008¹. Aanleiding voor de berichtgeving waren cijfers van Rutgers Nisso Groep² en Soa Aids Nederland waaruit blijkt dat allochtone jongeren oververtegenwoordigd zijn als het gaat om seksueel overdraagbare aandoeningen en onbedoelde zwangerschappen. Ook hebben zij vaker te maken met seksueel geweld, er zijn meer slachtoffers en meer daders van seksueel misbruik.³

Het onderwerp seks en seksualiteit is sinds 2008 gelukkig niet verdwenen van de maatschappelijke jeugdagenda. Seksuele ontwikkeling maakt een belangrijk deel uit van de identiteitsontwikkeling van jongeren en is om die reden een breed gedragen verantwoordelijk in de samenleving. School, ouders, media en overheid geven elk op een eigen manier en in verschillende mate voorlichting over seks, seksualiteit en relaties.

Via campagnes, literatuur, internet en andere voorlichting wordt geprobeerd jongeren informatie te geven over voorbehoedsmiddelen, zwangerschap, beschermde seks en seksualiteit.

Gelet op de oververtegenwoordiging van allochtone jongeren bij problemen met seks en seksualiteit, kunnen we enerzijds stellen dat deze voorlichting en campagnes voor allochtone jongeren meer dan nodig zijn. Anderzijds is de vraag legitiem in hoeverre de informatie aankomt bij allochtone jongeren. Sluit hetgeen geboden wordt wel aan bij hun leefwereld?

ACB Kenniscentrum heeft geconstateerd dat er een grote behoefte is aan een initiatief dat aansluit op achtergrondkenmerken als etniciteit, religie en sekse. Scholen en welzijnsinstellingen ervaren een gebrek aan een op de doelgroep toegesneden voorlichting en methodiek, waarin aandacht is voor culturele verschillen.

Naast voorlichting over vaardigheden, is het voor deze doelgroep belangrijk aandacht te besteden aan relaties, seksuele weerbaarheid en wenselijkheid en grensoverschrijdend gedrag.

Project *Seksuele vorming en identiteit*

In het kader van het project *Seksuele vorming en identiteit* bracht ACB Kenniscentrum in september 2010 een onderzoeksrapport uit waarin de rationele en seksuele opvattingen van allochtone jongeren centraal stonden.⁴

Daarnaast verscheen in november 2010 het eerste van tweedelige artikelenreeks over seksueel misbruik onder allochtonen⁵. In het tweede – te verschijnen – artikel wordt onderzocht in welke mate seksuele vorming als wapen tegen misbruik kan dienen.

¹ De Volkskrant (16-10-08).

² Hoewel Rutgers Nisso Groep vanaf 1-1-2011 Rutgers WPF heet is in dit verslag nog de oude naam gebruikt.

³ Haas, de, e.a. (2008), Putte, van der R. (2010).

⁴ Hemmes, W. e.a. (2010).

⁵ Putte, van der R. (2010).

Het derde onderdeel van het project *Seksuele vorming en identiteit* is het zogenaamde bronnenonderzoek: een inventariserend onderzoek naar de informatiebronnen die allochtone jongeren raadplegen bij hun vragen over seks, seksualiteit en relaties. Het verslag hiervan heeft u nu in handen.

Het bronnenonderzoek

De centrale vraag in het 'bronnenonderzoek' was:

Welke informatiebronnen over seks, seksualiteit en relaties raadplegen allochtone jongeren?

De onderliggende vragen zijn:

- Waar halen Turks en Marokkaanse jongeren hun informatie en kennis vandaan over seks, seksualiteit en relaties? Waar gaan zij actief op zoek naar informatie en kennis over seks en relaties?
- Welke bronnen dragen bij aan de seksuele en relationele vorming van Turkse en Marokkaanse jongeren?

Doelgroep

De primaire doelgroep wordt gevormd door Turkse en Marokkaanse jongeren vanaf 12 jaar.

Echter, omdat seksuele voorlichting ons inziens niet vroeg genoeg kan beginnen hebben we de groep onder de 12 jaar zijdelings meegenomen.

Quickscan

Voor het antwoord op bovengenoemde vragen hebben we een aantal relevante beleidsdocumenten en onderzoeksrapporten geraadpleegd en internetwebsites bezocht. Het onderzoek heeft het karakter van een *quickscan*. Hiermee geven wij aan dat we niet kunnen garanderen dat wij compleet zijn in de beantwoording van de onderzoeksvragen. Toch denken wij dat met deze rapportage relevante kennis en informatie toegankelijk maken betreffende informatiebronnen voor Turkse en Marokkaanse jongeren, de rol van verschillende partijen en de toereikendheid van de informatie.

Informatiebronnen

Jongeren blijken van de volgende bronnen gebruiken te maken om antwoorden te vinden op hun vragen over seks, seksualiteit en relaties:

- internet
- peergroep
- school
- ouders en familieleden.

Deze informatiebronnen worden nu een voor een besproken.

1. Internet

In allochtone kringen wordt niet of nauwelijks over seks gepraat. Vrijscènes op tv en in films worden weggezappt, handen worden voor de ogen geslagen. Er berust een groot taboe op het spreken over seks en seksualiteit en het openlijk tonen van affectie. Schaamtegevoelens beletten dit.

In de pubertijd, wanneer de seksualiteit ontluikt, kampen jongeren ook met schaamtegevoelens. Tegelijkertijd willen ze ook van alles weten over seks en seksualiteit. Veel Turkse en Marokkaanse jongens en meisjes leggen daarbij ook de relatie met hun religie.

Internet blijkt voor de jeugd een prima hulpmiddel: het is een anonieme en veilige⁶ plek om vragen over seks, seksualiteit en relaties te stellen en om met anderen van gedachten te wisselen over twijfels, angsten en problemen.

In paragraaf 1 bekijken we welke websites er voor (allochtone) jongeren voorhanden zijn. Omdat blijkt dat er veel vragen en problemen zijn over de seksualiteit en islam, besteden we daar aandacht aan in paragraaf 2.

In § 3 bespreken we de schaduwzijden van het gebruik van internet.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met de belangrijkste conclusies.

1.1 Websites

Een middag surfen op het internet levert tientallen websites op waar jongeren terecht kunnen voor vragen over anticonceptie, verliefd worden en (on)vrijwillige seks.

Via de website www.seksualiteit.nl kunnen jongeren informatie vinden over relaties, seks en seksualiteit. Er is een link naar hulpverleningsadressen en naar interessante informatiesites als www.hoehetmoet.nl en www.youxme.nl.

www.hoehetmoet.nl

Hoehetmoet.nl is een site voor jongeren die voor het eerst seksueel actief zijn of al enige ervaring hebben, maar hierover nog wel vragen hebben of beter voorgelicht willen worden. Om de site te kunnen bekijken moet je aangeven dat je minimaal 16 jaar bent en akkoord gaat met de voorwaarden.

De stijl is no-nonsense. Jongeren wordt informatie geboden over seksualiteit en seksuele handelingen in de vorm van een cursus. Je kunt daarvoor gebruik maken van een preview. Hiervoor moet je je eerst aanmelden én je moet akkoord gaan met het verstrekken van je gegevens aan geselecteerde partners die je mogen mailen met reclame en/of informatie. De verplichte registratie en het verplicht beschikbaar stellen van gegevens aan derden kan hoogdrempelig werken als men anoniem op zoek is naar informatie. Zeker voor Turkse en Marokkaanse jongeren – en nog sterker voor meisjes – is dit een issue. Ze worden geacht zich niet met seksualiteit bezig te houden tot ze trouwen.

De site biedt ook geen ruimte voor discussie.

⁶ Of liever gezegd: een veilinggewaande plek. Zie ook paragraaf 1.3 Mediawijsheid.

www.youxme.nl

Youxme.nl wordt op internet gepromoot als een leuke site voor jongeren met uiteenlopende culturele achtergronden.

Via Q&A (question & answer) geeft de website snelle informatie over opvattingen over seks, religie en jongeren.

In het forum kunnen jongeren hun mening geven over stellingen en vragen van anderen en er zelf stellingen deponeren.

Helaas lijkt de site helemaal te zijn overgenomen door pornosites waardoor de indruk wordt gewekt dat de site niet goed verzorgd wordt. Bovendien gaan dit soort beelden sommige jongeren te ver. Ze willen informatie maar hoeven niet álle ins en outs te zien. Andere chatsessies en topics lijken veel te zijn bezocht, maar er wordt weinig geparticipeerd.

De vraag is in hoeverre deze websites aansluiten bij de belevingswereld van (allochtone) jongeren en in hoeverre die dus gebruik maken van de sites.

Websites die meer aansluiting lijken te zoeken en te vinden bij de Turkse en Marokkaanse jeugd zijn lokum.nl en geentaboes.marokko.nl.

www.lokum.nl/liefde

Lokum.nl is een website voor Turken in Nederland. Via het tabblad 'liefde' kan informatie worden gehaald en gedeeld over dit onderwerp.

Het expertisecentrum voor HIV/Aids en andere SOA heeft de subwebsite

www.seni-seviyorum ontwikkeld i.s.m. Lokum.nl, over liefde, relaties en seksualiteit.

Jongeren kunnen er kennis opdoen door middel van FAQ seks, hun kennis toetsen in een quiz, vragen stellen en participeren in forumdiscussies.

Om tot de site toegelaten te worden moet je je eenmalig registreren. Daarna kun je, nadat je bent ingelogd, informatie tie krijgen over religie, kinderen en trouwen en aan een forum deelnemen.

www.geentaboes.marokko.nl

Deze website is – hoewel de naam anders doet vermoeden – bedoeld voor Marokkaanse én Turkse jongeren in Nederland en is gericht op seksualiteit en relaties, met daarbij specifieke aandacht voor de islam 'als een belangrijke leidraad in hun leven'.

De website noemt zich onderscheidend van andere sites omdat hij tot stand is gekomen in samenwerking met jongeren van Turkse en Marokkaanse afkomst.

De site geeft informatie over o.a. maagdelijkheid, anticonceptie en islam en seksualiteit en grensoverschrijdend, gedrag.

De site is ontwikkeld op initiatief van marokko.nl

1.2 Seksualiteit en islam

In 2005 voerden de Universiteit van Maastricht en de stichting Soa Aids Nederland een internetonderzoek uit onder moslimjongeren.⁷ Voor het onderzoek zijn de vragen en problemen die door de jongeren op websites aan elkaar voorlegden, geanalyseerd. Verder is er aan jonge moslims gevraagd een vragenlijst over seksualiteit in te vullen.

Per e-mail konden ze vragen stellen aan imam Van Bommel en aan een GGD-medewerker. Op een apart forum konden de jongeren mee discussiëren.

Vooraf tijdens de vastenperiode ramadan worstelden jongeren met hun seksualiteit en wat wel/niet was toegestaan.

Een voorbeeld:

(Vraagsteller)

Ik heb een klein probleempje, het is nu ramadan en ik hou me dus ook aan het vasten, en dat gaat verder goed.

Alleen masturbeer ik me nu al een paar jaartjes, en op dit moment sta ik op knappen omdat ik niet weet of dat het mijn vasten zou verbreken.....

Kan iemand mij dit vertellen?????????

Dit is echt een serieuze vraag... ik zou graag ook alleen serieuze antwoorden willen hebben.

Alvast bedankt!

(Reactie 1)

Ja, het verbreekt je vasten.

Is het zo..... moeilijk om je in te houden ?

Luister naar koran (is ook te vinden op internet, als je boxen of een oortelefoon hebt op je pc), dat maakt het makkelijker ik hou het ook makkelijk vol (andere dingen dan)

(Reactie 2)

Maar masturberen is toch geen sex.

By the way, h,e als het dan niet op ramadan mag, dan mag het dus nooit niet. want het is dan overspel. of zie ik het nou verkeerd.

een mening van mij he, en dus geen feit. masturberen is geen sex hebben met iemand. maar ja daar ben ik zelf niet over uit..wel vind ik dan dat deze vraag moet gesteld worden. mag ik uberhaupt wel masturberen..

(Reactie 3)

Weet dat als je masturbeert zeker wel aan iemand denkt, zou dat geen geestelijk zina zijn? nou ik weet het niet. ik hou me aan alle regels en althans ik doe zo veel mogelijk mijn best. maar dit onderwerp ben ik nooit over uit gekomen. ik heb de koran gelezen, maar tot nu toe heb ik geen aanwijzing kunnen vinden. Behalve dan van dit zina. Ik vind dan dus dat wij allen een betere research moeten doen voor onze vragen steller. want ik denk dat hij nog steeds twijfelt.

⁷ Azough, R. e.a. (2005); en http://www.soaaidsmagazine.nl/artikel_onderzoek/639

Op hoofdlijnen wordt uit het onderzoek geconcludeerd dat de meeste jongeren zich houden aan islamitische geloofsregels. Belangrijke thema's zijn maagdelijkheid, soa- en zwangerschapspreventie en homoseksualiteit.

Een opvallende bevinding is dat de deelnemers aan het internetonderzoek aangeven pas seksueel verkeer te willen hebben na het huwelijk, maar tegelijkertijd wel met vragen komen als: *Mag je volgens de islam naar pornofilms kijken?* en *Is tongzoenen haram?*⁸

De resultaten van dit onderzoek zijn verwerkt in een naslagwerk bedoeld voor docenten, jongerenwerkers en andere professionals die seksuele voorlichting geven aan moslimjongeren.

Interessant zijn de discussieforums waar jongeren zelf hun vragen stellen en stellingen opwerpen, variërend van seks voor het huwelijk, tot te snel klaarkomen en masturberen. Seks en seksualiteit worden wel stevig geframed in een cultureel-religieus kader en jongeren lijken gebukt te gaan onder morele culturele en/ religieuze waarden.

Tegelijkertijd zijn er ook jongeren die kritische vragen stellen over religie in relatie met seks en relaties.

Een gesprek/discussie op www.forums.marokko.nl:

(persoon A)

Tegenwoordig weet niemand wat halal of haram is⁹.

Is het niet eens tijd om ons een beetje aan de tijd aan te passen?

Bij de bijbel heb je nieuwe testament en de oude testament. Misschien moet er nieuwe Koran komen en een ouwe Koran?? In de nieuwe Koran gaan we dingen een beetje aanpassen aan de tijd.

(persoon B)

Niet zo'n slecht idee als je er goed over nadenkt. Want toen de Islam is begonnen, hadden we geen Tv. Is het nou verboden om Tv te kijken of niet??? Als ik sommige dingen lees, dan ben ik helemaal verdwaald in mijn eigen geloof.

1.3 Mediawijsheid

In de inleiding op dit hoofdstuk staat dat internet een om anonieme en veilige bron is voor informatie over seks, seksualiteit en relaties.

Bij de twee beoordelingen 'anoniem' en 'veilig' staan we kort stil, na een opmerking over de wildgroei aan sites.

Wildgroei

Uit Brits onderzoek is gebleken dat jongeren op zoek naar hulp verzuipen in de wildgroei aan websites en dat het scala aan hulp averechts werkt.¹⁰ Het praten met anderen over je problemen of hulp zoeken kan ondersteunend werken, maar het kan ook slecht zijn.

Jongeren die elkaar opjutten en uitdagen is een voorkomend probleem. Ook kan de discussie platvloers worden en gepaard gaan met scheldpartijen.

In hoeverre deze wildgroei ook opgaat voor Nederland is niet bekend.

⁸ Haram = verboden. Halal = rein, toegestaan. (red.)

⁹ Idem

¹⁰ Dagblad De Pers, mei 2010.

Anonimiteit

Internet kan een anoniem podium bieden aan jongeren voor het doorbreken van taboes en zonder (zichtbare) schaamte vragen te stellen en te discussiëren.

Naast deze vorm van voorlichting, advies en informatie kan internet ook podium bieden voor reflectie, empowerment op het gebied van seks en seksualiteit.

Maar, op een aantal sites moet een gebruiker zich registreren. Hierbij wordt de aanmelder gevraagd gegevens te leveren als een naam, een e-mailadres, geboortjaar of –datum, geslacht, etc. Hier kunnen natuurlijk fake-gegevens worden ingevoerd maar je staat hoe dan ook ergens geregistreerd dus van absolute anonimiteit is geen sprake.

In het onderzoek naar de rationele en seksuele opvattingen van allochtone jongeren *Seksuele vorming en identiteit* van ACB Kenniscentrum wordt ook geconstateerd dat van echte anonimiteit geen sprake is: 'Hoewel wordt aangenomen dat jongeren op chatsites anoniem, dus opener over gevoelige zaken durven praten, blijkt uit de reacties dat men elkaar vaak herkent aan de chatnaam. Men kent elkaar dan wel niet persoonlijk, maar wel via dit profiel.' Daaraan wordt toegevoegd dat dit 'in sommige gevallen tot het geven van sociaal gewenste antwoorden' lijkt te hebben geleid.¹¹

Veilig

Gebruik maken van internet kan ook een keerzijde hebben.

In het artikel *Seksuele vorming als wapen tegen seksueel misbruik*¹² wordt gewaarschuwd voor de toenemende mate waarin kinderen, jongeren en met name tienermeisjes slachtoffer worden van cyberlokkers en cyberseks. Terwijl ze zich veilig wanen, worden ze soms ongemerkt gefilmd terwijl ze zich via een webcam zichtbaar uitkleden of seksuele handelingen met zichzelf verrichten. De beelden worden door volwassenen soms publiekelijk verspreid via internet of er wordt bedreigd dat te doen (chantage).

Vooraf Turkse en Marokkaanse meisjes, die in gemeenschappen leven waarin elke vorm van seksueel contact voor het huwelijk verboden is en waarvoor de maagdelijkheid uitermate belangrijk is, moeten waakzaam blijven. Ze denken dat internet een veilige ontdekkingsplaats is, maar de gevaren liggen om de hoek. Komt een lid van de familie of uit de eigen gemeenschap seksueel getinte beelden van een Turks of Marokkaans meisje tegen op internet, dan zijn de gevolgen niet te overzien; het meisje wordt als hoer beschouwd en tegen haar moeten maatregelen worden genomen.¹³

Natuurlijk geldt de waarschuwing om alert te blijven ook voor andere meisjes en ook voor jongens, maar de mogelijke gevolgen voor hen zijn naar verwachting minder desastreus.

1.3 Conclusies

De belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk:

- Internet blijkt een nuttige informatiebron te zijn voor jongeren voor informatie en discussie in relatie tot relationele en seksuele vorming.

¹¹ Hemmes, W. e.a. (2010), pagina 13.

¹² Putte, van der R., (2010).

¹³ Die maatregelen kunnen variëren van opsluiting, afnemen van telefoon en computer, verstoting, uithuwelijking, terugsturen naar het land van herkomst of nog erger.

- Ook allochtone jongeren maken veel gebruik van internet, vooral van websites die aansluiten bij hun specifieke leefwereld.
Vanuit hun cultureel-religieuze achtergrond hebben Turkse en Marokkaanse jongeren specifieke vragen en problemen. Sommige van hen durven kritische vragen stellen over religie in relatie tot seks en relaties.
Belangrijke thema's voor Turkse en Marokkaanse jongeren zijn maagdelijkheid, soa- en zwangerschapspreventie, homoseksualiteit.
- In het gebruik van internet schuilt ook een gevaar: er is een overaanbod, jongeren kunnen elkaar onprettig bejegenen, het is niet duidelijk in hoeverre anonimiteit echt gegarandeerd is, en jongeren lopen risico slachtoffer te worden van seksueel misbruik.

2. De peergroep

De peergroep, de groep van leeftijdgenoten en/of de vriendenclub waar jongeren bij horen of bij willen horen, biedt in de meeste gevallen vooral steun. Er gaat echter ook sociale druk van uit. Deze twee verschijnselen staan centraal dit hoofdstuk.

2.1 Steun uit de peergroep

Jongeren kunnen hun peergroep ervaren als een bron van inspiratie en steun. Vooral in de pubertijd en de adolescentieperiode, waarin jongen als het ware afscheid nemen van hun ouders, ontwikkelen ze zich tot zelfstandig denkende en zelfstandig handelende jongvolwassenen. Het is een fase waarin ze elkaar beïnvloeden door kleding, muziek, vrijetijdsbesteding, taal en gedrag. Het is ook de periode waar de seksuele ontwikkeling van jongeren tot bloei komt.

Flirten, elkaar verleiden, het hof maken, relaties aangaan, seks hebben, het zijn handelingen waar elke jongere wel op een of andere manier mee bezig is. De peergroep kan daarbij emotionele steun, advies en informatie geven. Heb jij al de pil? Weet jij waar je condooms moet halen? Heb jij het al gedaan? Wat doe jij als je vriendje vraagt om hem te oraal te bevredigen? Het is een greep uit de vragen die jongeren elkaar stellen en die ze bezig houden.

2.2 Sociale druk en straatcultuur

De peergroep kan ook sociale druk geven. Binnen groepen heerst een eigen cultuur met eigen gedragsregels. Wil je bij de groep horen, moet je hieraan voldoen. Wil je een leidinggevende rol hebben, of wil je anderszins opvallen, dan moet je net iets meer doen dan de rest. Dat 'meer' impliceert vaak grensoverschrijdend gedrag.

Vooral jongeren die onderhevig zijn aan een straatcultuur worden hiermee geconfronteerd. Ook jongeren in kwetsbare posities, bijvoorbeeld vanwege een fysieke of verstandelijke beperking, met een beperkte weerbaarheid, met een tekort aan begeleiding of toezicht van thuis, kunnen gemakkelijk onder druk worden gezet – en overstag gaan – om eigenlijk ongewenste dingen te doen om maar bij de groep te mogen horen.

Hierbij moeten we ook denken aan grensoverschrijdend seksueel gedrag, en dan zowel aan het plegen ervan als aan het ondergaan ervan. Erbij willen horen is het belangrijkste, ook als je bepaalde seksuele getinte handelingen maar voor lief moet nemen.

Uit een recent onderzoek is gebleken dat 84% van de meisjes en 66% van de jongens tussen de 15 en 25 jaar sinds hun veertiende wel eens te maken heeft gehad met grensoverschrijdend seksueel gedrag.¹⁴

In dit onderzoek kwamen ten aanzien van het ondergaan van grensoverschrijdend seksueel gedrag – zowel gedrag waar sprake was van direct fysiek contact als gedrag waarbij er eerder sprake was van seksueel getinte op- en aanmerkingen – twee duidelijke risicogroepen naar voren: meisjes en homoseksuele jongens.

¹⁴ Kuyper, L., e.a. (2009)

Bij ervaringen zonder direct fysiek contact liepen met name niet-westerse, religieuze jongeren een verhoogd risico.

Breezerseks en groepsverkrachtingen, het zijn beelden die de afgelopen jaren veelvuldig de media hebben gehaald, en ook door scholen en andere professionals worden gesignaleerd. Het beeld dat veel 13-jarige Amsterdamse meisjes voor in ruil voor een drankje bereid zijn seks te hebben blijkt niet te kloppen. Onderzoek¹⁵ laat zien dat jongeren echt niet makkelijk doen over 'ruilseks'. Het komt voor, maar het is echt niet vanzelfsprekend. Jongeren hebben vaak gemengde gevoelens over hun ervaringen met ruilseks, waarbij de negatieve gevoelens domineren.

De onderzoekers concluderen dat ruilseks voorkomt onder jongens en meisjes met verschillende achtergronden qua etniciteit, opleidingsniveau en seksuele voorkeur. Wel is duidelijk dat de vormen 'misbruik/dwang' en 'prostitutie' vooral voorkomen bij jongeren die laagopgeleid zijn en geen of nauwelijks andere bronnen van inkomsten hebben. Ook stellen ze vast dat begeleiding voor deze groep jongeren in een buitenschoolse setting volledig lijkt te ontbreken.

Ook seksueel gedrag op internet is toegenomen; hieraan zijn specifieke risico's verbonden die de kans op seksueel geweld vergroten, bijvoorbeeld via chantage tot of het werkelijk verspreiden van opnames.

2.3 Conclusies

De twee voornaamste conclusies van dit hoofdstuk:

- Jongeren kunnen hun peergroep ervaren als een bron van inspiratie en steun maar de groep kan ook sociale druk geven en aanzetten tot grensoverschrijdend gedrag, ook op seksueel gebied.
- Programma's voor jongeren die met grensoverschrijdend seksueel gedrag te maken hebben lijken voor deze jongeren in een buitenschoolse setting volledig te ontbreken.

¹⁵ Walle, van de R. e.a. (2010)

3. School

Het Nederlandse onderwijs heeft naast een zuiver onderwijskundige ook een pedagogische taak en het moet kinderen voorbereiden op een volwaardig functioneren als volwassene in de maatschappij. Hierbij hoort ook de voorbereiding op een gezond seksueel leven en scholen geven dus ook lessen op het gebied van seks, seksualiteit en relaties. Er zijn hiervoor allerhande lesprogramma's ontwikkeld voor het reguliere basis- en voorgezet onderwijs en zelfs voor de voorschoolse opvang.

Omdat we vinden dat we onze kinderen niet vroeg genoeg over seksualiteit kunnen informeren en erover met hen gesprek moeten gaan, beperken we ons in dit hoofdstuk niet alleen tot de groep 12-plussers maar beginnen we in het voorschoolse traject (§ 3.1) om vervolgens bij de basisschool (§ 3.2) en het voorgezet onderwijs aan te komen (§ 3.3). Tussendoor staan in kaders voorbeelden van programma's die meer dan andere oog voor culturele diversiteit.

3.1 Voorschool en kinderopvang

Aan seksuele voorlichting op kinderdagverblijven, peuterspeelzalen en op de voorschool wordt steeds meer aandacht besteed. Het eigen lichaam ontdekken, zien dat jongens en meisjes anders zijn, willen weten hoe een baby in de buik van mama komt, behoefte hebben aan knuffelen (of niet), enzovoort, het hoort bij opgroeien.

Deskundigen pleiten ervoor het onderwerp seksualiteit bij kleine kinderen niet uit de weg te gaan maar hier ze normaal mogelijk mee om te gaan en juist zo vroeg mogelijk te beginnen met het voorlichten van kinderen. Daarbij hoort uitleg geven over het lichaam, over gevoelens, over respecteren van andermans gevoelens, normen en waarden en omgang met elkaar, volgens psychologe en seksuologe Sanderijn van der Doeff.¹⁶ Het gaat bij voorlichting niet alleen om seksuele maar ook om relationele vorming.

Er zijn inmiddels verscheidene trainingen en cursussen ontwikkeld voor professionals in de voorschoolse setting om te leren hoe zij met hele jonge kinderen over relaties en seksualiteit kunnen praten.¹⁷ Ook is er achtergrondinformatie beschikbaar.¹⁸

3.2 Basisschool

Kerndoelen zijn streefdoelen voor wat een leerling moeten kennen en kunnen aan het eind van de basisschool. Kerndoelen beschrijven het onderwijsaanbod op de basisschool in grote lijnen. Niet alles wat op school gebeurt, is voorgeschreven in kerndoelen. De kerndoelen gaan over wat in elk geval aan de orde moet komen. Daarnaast hebben scholen ruimte voor een eigen, specifiek onderwijsaanbod.

Om de kerndoelen daadwerkelijk in het onderwijs te gebruiken, moeten ze uitgewerkt worden in methoden. Dat kan op veel verschillende manieren. Hóe leerlingen het niveau van de kerndoelen behalen, bepaalt de school zelf.

¹⁶ www.ouders.nl/seks/lseks202.htm

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Pedagogisch Projectbureau Kind&Zo.

¹⁸ Bijvoorbeeld: Zwiep, C. (2004) *Kinderen en seksualiteit. Pedagogische begeleiding in de kinderopvang*.

De Week van de Lentekriebels

Een nationale projectweek waarin met groep 1 tot en met 8, een hele week relationele en seksuele vorming gegeven wordt. Tijdens deze week wordt elke dag een les relationele en seksuele vorming gegeven. De meeste GGD's doen mee met de Week van de Lentekriebels. Ze ondersteunen de deelnemende scholen bij het organiseren van activiteiten.

Sinds kort is er ook een aanvullend katern bij het lespakket Relaties & Seksualiteit voor gebruik in multiculturele klassen.

www.weekvandelentekriebels.nl/leerkrachten/week_van_de_lentekriebels

Niet alle basisscholen geven seksuele voorlichting aan kinderen, aldus een artikel in Trouw¹⁹ op basis van een interview met een onderzoekster van het Nationaal Instituut voor gezondheidsbevordering en Ziektepreventie (NIGZ), Een kleine 45 procent schenkt er alleen aandacht aan als kinderen ernaar vragen en vijf procent zegt er niets aan te doen. De redenen zijn vaak gebrek aan tijd, ervaring en kennis. Desondanks blijkt dat bijna tweederde van de leerkrachten seksuele voorlichting wettelijk verplicht wil maken op de basisschool.

Volgens het NIGZ zijn er ook andere redenen voor het achterwege laten van lessen over seksualiteit. Basisscholen vinden dat hun leerlingen, gezien hun jonge leeftijd, beter seksuele voorlichting en vorming van thuis moeten krijgen. Ouders op hun beurt vinden het geven van seksuele voorlichting aan hun jonge kinderen meestal te vroeg. Ze hebben aldus de geïnterviewde, de ontorechte angst dat het geven van voorlichting kinderen tot seksueel gedrag aanzet.

Tweederde van de basisscholen zou graag zien dat relationele en seksuele voorlichting in de kerndoelen van het basisonderwijs worden opgenomen. Hiermee worden ze dan verplicht er aandacht aan te besteden.

Degenen die voor opname in het curriculum zijn, voeren hiervoor als reden aan dat het enerzijds belangrijk is dat kinderen op zo een vroege leeftijd kinderen leren om te gaan met grenzen, relaties en seks en anderzijds dat daar thuis amper aandacht voor is. De school moet het dan maar doen.

Seksuele vorming.nl

Seksuele vorming.nl is een website voor leerkrachten in het basis- en voortgezet onderwijs, jongerenwerkers en andere professionals bij het verzorgen van seksuele vorming. De website biedt inhoudelijke en organisatorische ondersteuning door bijvoorbeeld lestitips te geven.

De website gaat ook in op de multiculturele klas; wat werkt wel en wat niet? Welke verwachtingen zijn er? Welke weerstand kun je verwachten? Ten slotte biedt de website bronnenmateriaal.

www.seksuelevorming.nl

¹⁹ Trouw (19-03-2007)

Het Loket Gezond Leven heeft de handleiding 'Gezonde school' ontwikkeld. Deze is bedoeld voor professionals die basisscholen ondersteunen bij de integrale en structurele gezondheidsbevordering. Hieronder valt ook seksuele gezondheid.

3.3 Voortgezet onderwijs

Op de middelbare school krijgen leerlingen in de onderbouw seksuele voorlichting, dat is wettelijk verplicht. Scholen kunnen zelf bepalen bij welk vak zij dit onderbrengen en ze kunnen er naar eigen inzicht en onderwijsachtergrond invulling aan geven. Schooldirecties kunnen de seksuele voorlichting dus baseren op de 'kleur' van hun onderwijsinstelling: christelijk, protestant, islamitisch, joods, vrijzinnig. Zij kunnen dus zelf bepalen wat ze hun leerlingen wél en niet meegeven in de voorlichting. Jongeren op strenge of orthodoxe religieuze scholen worden daardoor op een hele andere manier begeleid en gevormd dan leeftijdgenoten op andere scholen.

Lang leve de liefde

Lang leve de liefde is een lessencyclus gericht op het bevorderen van de 'seksuele interactie-competentie' van meisjes en jongens, teneinde ze beter in staat te stellen hun seksuele contacten veilig, gelijkwaardig en plezierige vorm te geven. Het lespakket is bedoeld voor leerlingen van klas 2 en 3 vmbo. Leerlingen worden getraind in vaardigheden als het kunnen praten en onderhandelen over relaties/verkering en veilig vrijen (ook in situaties waarin sprake is van sociale druk die kan leiden tot onveilig vrijen), het gebruik van condooms en anticonceptie. Er is een extra les over homoseksualiteit.

www.soaids.nl

In het onderzoek naar de rationele en seksuele opvattingen van allochtone jongeren *Seksuele vorming en identiteit* van ACB Kenniscentrum²⁰ is met middelbare scholieren uit gesproken over de voorlichting op school.

De jongeren gaven aan dat het sterk afhankelijk is van de docent of informatie wel of niet aankomt. Daarbij merkten ze op dat het beter is voor allochtonen als de voorlichting door Nederlandse voorlichters wordt gegeven: zij zijn opener en accepteren meer dan voorlichters uit de eigen allochtone groep. Meisjes zouden beter voorgelicht kunnen worden door een vrouw en jongens door een jonge man (van een jaar of 25). Dit betekent overigens niet dat ze allemaal vinden dat er gescheiden voorlichting moet worden gegeven.

De jongeren waren over het algemeen tevreden over de voorlichting die ze hadden gekregen op school. Ze hadden veel nieuwe dingen gehoord, maar vonden dat er meer aandacht had moeten zijn weerbaarheid ('je moet pas seks hebben als je daar klaar voor bent'), de nadelige gevolgen van seks, voor de technieken, voor beleving en gevoel. Verder noemden ze de mogelijkheid tot een persoonlijk gesprek met de voorlichter.

²⁰ Hemmes, W. e.a. (2010)

3.3 Conclusies

- Seksuele voorlichting krijgt in toenemende mate een plek in de doorlopende leerlijn van kinderen en jongeren. Deskundigen pleiten voor begeleiding vanaf de voorschoolse opvang.
- Tweederde van de leerkrachten in het basisonderwijs pleit voor een wettelijk verplicht ten aanzien van seksuele vorming omdat er onvoldoende begeleiding wordt gegeven vanuit huis.
- Middelbare scholen zijn weliswaar wettelijk verplicht om seksuele voorlichting te geven maar kunnen dat naar eigen inzicht in te vullen.
- Deskundigen én jongeren pleiten voor relationele en seksuele vorming op school, waarbij relaties, verliefd zijn, veranderingen in het lichaam, nee' durven zeggen, en techniek een plek hebben in de voorlichting.
- In programma's over seks en seksualiteit komt krijgt de culturele diversiteit meer en meer een plek.

Het Liefdesloket

Het Liefdesloket is een website voor professionals en vrijwilligers die betrokken zijn bij de bevordering van de seksuele gezondheid van allochtonen. De website biedt informatie, kennis en methodieken voor groepsbijeenkomsten met allochtone kinderen (0-12 jaar), jongeren (12-18 jaar) en hun ouders.

Het aanbod is geordend naar deze leeftijdscategorieën.

www.liefdesloket.nl

4. Ouders en familie

Een breed gedragen opvatting is dat ouders²¹ een centrale rol spelen in de opvoeding van hun kinderen. Ouders zijn de primaire opvoeders, ook waar het gaat om seksuele en relationele opvoeding.

4.1 Voorlichting door ouders

De eerste conclusie van de conferentie *Seksuele opvoeding; gewoon doen!*²² is dat 'seksualiteit [...] een vanzelfsprekend deel van de opvoeding' is en dat je er niet vroeg genoeg mee kan beginnen.

Er wordt inderdaad steeds meer voor gepleit om met hele jonge kinderen te praten over seksualiteit. (Zie ook 3.1.) Hiervoor zijn meerdere redenen te geven, aldus de conclusies van de eerdere genoemde conferentie:

- kinderen hebben al op jonge leeftijd veel vragen over seksualiteit en ze hebben recht op betrouwbare en leeftijdsadequate informatie die aansluit bij hun ontwikkelingsfase.
- Op jonge leeftijd is het mogelijk om kinderen belangrijke waarden mee te geven, zoals autonomie en zelfbeschikking, respect, gelijkwaardigheid en weerbaarheid.
- Jonge kinderen hebben bescherming en betrokkenheid nodig maar ook ruimte om te experimenteren in een veilige omgeving.
- Ouders zouden kinderen al op jonge leeftijd moeten informeren over seksualiteit en niet moeten wachten tot de pubertijd. Op jonge leeftijd zijn kinderen nog ontvankelijk voor informatie van hun ouders.

Ook in de (pre)pubertijd moeten ouders als primair pedagogische verantwoordelijke openstaan voor allerlei vragen van hun kinderen op het gebied van seksualiteit en hun emotionele ondersteuning bieden. Een proactieve ouder heeft voorbehoedsmiddelen in huis en wijst zijn zoon of dochter daarop.

Veel ouders vinden het echter moeilijk om met hun kinderen te praten over seksualiteit. Ze moeten daarvoor hun eigen schaamte overwinnen. Heel wat volwassenen hebben onderling al moeite om over seks te spreken, laat staan ten overstaan van hun kinderen. Velen zullen de voorlichting liever overlaten aan het onderwijs, in de veronderstelling en verwachting dat hun kinderen daar leren wat ze moeten leren.

4.1 Voorlichting door allochtone ouders

Gaan allochtonen anders om met seksuele voorlichting aan hun kinderen dan andere ouders?. Hoe geven zij vorm en inhoud aan het vraagstuk voor hun kinderen?

In veel allochtone gezinnen heerst er een groot taboe op praten over en kijken naar alles wat met seks en seksualiteit te maken heeft.

Het openlijk tonen van affectie tussen man en vrouw is ondenkbaar. Van seksueel getinte beelden – zelfs zoenen is sommigen al te heftig – op de televisie wordt snel weggezapt.

²¹ Of bij afwezigheid van ouders: verzorgers.

²² Rutgers Nisso Groep en FWOS (2010).

Kleine meisjes worden onmiddellijk terecht gewezen wanneer ze hun benen iets te ver uit elkaar doen als ze spelen of op de bank zitten. Volwassenen houden hun ondergoed in het badhuis en als ze met anderen tegelijk onder de douche staan (bijvoorbeeld na het sporten).

Schaamte en eer, traditie, en dominante opvattingen over gender en seksualiteit spelen een grote rol in het leven van veel migranten. Vanwege deze factoren is in hun gezinnen vaak geen ruimte om openlijk te communiceren over seks, intimiteit en relaties. Van begeleiding en seksuele opvoeding van kinderen door de ouders is dan ook meestal betrekkelijk weinig sprake.

Dit wil niet zeggen dat er helemaal niets aan vorming wordt gedaan door ouders, maar de gesprekken die ouders met hun kinderen voeren zijn voor jongens en meisjes sterk verschillend.

Meisjes krijgen vaker de boodschap mee dat seks uitsluitend bij het huwelijk hoort; seksualiteit komt pas aan de orde als een huwelijk op stapel staat. Voor die tijd is speelt het formeel geen rol. Sommige ouders vinden het dan dus ook niet nodig hun dochters op jonge leeftijd of in de pubertijd voor te lichten, behalve dat ze uit buurt moeten blijven van jongens. Tegen de tijd dat de huwelijksnacht zich aandient zijn de meiden oud en wijs genoeg om hun eigen kennis te verwerven óf wordt er van de echtgenoot verwacht dat hij zijn bruid in de geheimen van het seksleven inwijdt.

Ook jongens worden van huis uit weinig begeleid bij hun seksuele ontwikkeling. Van hen wordt verwacht dat ze zelf hun weg wel vinden om kennis (en ervaring?) op te doen. Veel van hen haalt die informatie bij peergroep.²³

Ook jongens krijgen de boodschap mee dat ze zich 'keurig'²⁴ moeten gedragen, maar worden tegelijkertijd vrij gelaten.

Als er binnen allochtone gezinnen met kinderen over seks wordt gesproken, dan is dit vaker door moeders dan door vaders blijkt onderzoek van Rutgers Nisso Groep.²⁵ De onderzoekers stellen dat niet alleen de sekse van de ouders, maar ook de sekse van de kinderen een belangrijke rol blijkt te spelen. Ouders spreken meer met hun dochters over seksualiteit dan met hun zonen, en moeders doen dit meer dan vaders. Vaders kunnen zich namelijk vanuit hun traditionele rol als man moeilijk profileren als iemand die over intieme onderwerpen praat met zijn kinderen en affectie laat zien aan anderen.

Per saldo hebben allochtone meisjes dus meer kans op seksuele opvoeding in de gezinscontext dan hun broers.

4.3 Ondersteuning van ouders

Uit het onderzoek van Rutgers Nisso Groep is gebleken dat er onder Turkse en Marokkaanse moeders een grote behoefte bestaat om te praten over lastig opvoedkundige onderwerpen, zoals seksuele opvoeding.²⁶

²³ Hemmes, W. e.a. (2010)

²⁴ Volgens de islam moeten ook jongens maagdelijk het huwelijk in.

²⁵ Lee, van L. e.a. (2005)

²⁶ Zie hierover een interview met I.Mouthaan (Rutgers WPF) www.straksvoordeklaas.nl/index.php/mijn%20vak/artikel/55

Ze willen een rol spelen in de seksuele opvoeding van hun kinderen en daarvoor handvatten aangereikt krijgen over hoe ze moeten omgaan met de dubbele boodschappen die hun kinderen krijgen over bijvoorbeeld seks voor het huwelijk. Zij verwachten dat hun kind als maagd het huwelijk ingaat, maar hebben ook in de gaten dat voor jongeren hier de belangrijkste boodschap is: 'vrij maar doe het veilig'....

In de conferentie *Seksuele opvoeding; gewoon doen!*²⁷ werd geconcludeerd dat professionals een proactieve houding moeten aannemen richting ouders om seksualiteit bespreekbaar te maken.

Basisscholen bieden middels programma's voor opvoedingsondersteuning op scholen hulp en advies aan ouders – lees: moeders – bij het begeleiden van hun jonge kinderen bij hun seksuele ontwikkeling.

Rutgers WPF heeft voor professionals die ouders ondersteunen bij seksuele opvoeding de handleiding 'Opgroeien met liefde' en de bijbehorende workshop 'In gesprek met ouders' ontwikkeld.²⁸

4.4 Familieleden

In het onderzoek naar de rationele en seksuele opvattingen van allochtone jongeren *Seksuele vorming en identiteit*²⁹ zeiden drie Turkse meiden dat zij over zaken rond seksualiteit naast hun vriendinnen ook wel spreken met hun jongere tantes, nichten of zusjes. Ze praten hierover niet of nauwelijks met hun ouders of met oudere tantes. Een van hen vertelde dat alles wat zij van haar ouders had gehoord was dat 'baby's door struisvogels werden gebracht'. Een andere meldde dat haar moeder haar gevraagd had haar jongere zusje voor te lichten over menstruatie.³⁰

4.5 Conclusies

De voornaamste conclusies uit hoofdstuk 4:

- Hoewel ook seksuele opvoeding primair tot de taak van ouders wordt gerekend, begeleidt een deel van hen hun kinderen bij hun seksuele ontwikkeling niet of slechts beperkt.
- Seksuele vorming door allochtone ouders is veelal gendergevoelig en wordt ingevuld door (gender)stereotiepe opvattingen over seksualiteit.
- In allochtone gezinnen hebben meisjes meer kans op seksuele voorlichting dan jongens.
- Turkse en Marokkaanse moeders hebben behoefte aan ondersteuning bij de opvoeding, ook bij de seksuele opvoeding. Soms bieden basisscholen hiervoor programma's aan.

²⁷ Rutgers Nisso Groep en FWOS (2010).

²⁸ Zie: <http://liefdesloket.nl/subsite/productenendiensten/training-en-workshops/in-gesprek-met-ouders>

²⁹ Hemmes, W. e.a. (2010)

³⁰ Hemmes, W. e.a. (2010); p.14.

5. Aanbevelingen

Op basis van de in dit verslag geformuleerde verworven informatie en de in dit verslag geformuleerde conclusies hebben we een aantal aanbevelingen opgesteld om de begeleiding van de seksuele en relationele ontwikkeling van allochtone kinderen en jongeren te verbeteren.

Deze aanbevelingen zijn geclusterd voor drie doelgroepen: jeugd- en jongerenwerk en sociale media (5.1), voor scholen en onderwijsondersteunende instanties, en voor ouders en familieleden.

5.1 Aanbevelingen jeugd- en jongerenwerk en sociale media

- Het verdient vervolgonderzoek naar de opvattingen en ontwikkeling programma's voor probleemjongeren in relatie tot seksuele voorlichting en begeleiding.
- Werk daarin samen met sociale media en succesvolle internetsites zoals marokko.nl, maroc.nl en Lokum.nl.
- Onderzoek wat de mogelijkheden zijn voor publieke debatten als onderdeel van een topic. Gebruik de stellingen en topics anoniem geplaatst als stellingen in het publieke debat.
- Het verdient vervolgonderzoek naar geloofsbeleving onder Turkse en Marokkaanse jongeren. In hoeverre laten jongeren zich feitelijk beïnvloeden door religie in relatie tot seks en relaties en in hoeverre is er ruimte om het bespreekbaar te maken.
- Mediawijsheid en allochtone jongeren. Er is nog weinig over bekend. Hoe consumeren allochtone jongeren media en wat zijn de gevolgen voor hun ontwikkeling. Nader onderzoek is wenselijk.

5.2 Aanbevelingen voor scholen en onderwijsondersteuning

Ten behoeve van de school zelf:

- Elk kind verdient het om begeleid te worden bij de ontwikkeling van zijn/haar seksualiteit. Bied deze begeleiding op maat en naar behoefte.
- Besteed meer aandacht aan onderwerpen als verliefd worden, een relatie hebben en seksueel genot (naast praktische techniek). Vooral allochtone pubermeisjes hebben hier behoefte aan.
Hoewel jongens meer geïnteresseerd zijn in de technische kant van seks, is het belangrijk ook met hen over genoemde onderwerpen te praten.

- Laat culturele diversiteit geen aparte paragraaf, aanvullende katern of aparte link zijn in de ontwikkeling van programma's ter ondersteuning van het onderwijs. Laat zien dat culturele diversiteit een vast integraal onderdeel is in programma's, waardoor ook docenten en management het signaal krijgen dat ze het er niet bij doen, maar dat het onderdeel is van hun werk.
- Duurzaam blijven investeren in ouderbetrokkenheid. Dat kan gaan via scholen, maar ook via de centra voor jeugd en gezin.
- Organiseer als middelbare school een klankbordgroep onder allochtone scholieren en benut die constructie voor invulling van een effectief programma op school. Geef daarin de ruimte voor creatieve onorthodoxe manieren. Verhalen vertellen, film/podium, rollenspellen en discussie binnen school.
- Onderzoek en inventariseer expertise in Marokko en Turkije. Hoe gaan zij om met voorlichting, op welke manier komen ze door bij geïsoleerde ouders met een strenge culturele traditie en rolverhouding.

Ten behoeve van ouders:

- Organiseer voor moeders koffieochtenden en benut die momenten om onderwerp bespreekbaar te maken. Moeders van meisjes van groep 8 die worden uitgenodigd om met elkaar te praten over de eerste menstruatie van hun dochter, kan aanleiding bieden aan moeders om meer te willen praten en kennis te vergaren over seksuele begeleiding van hun kinderen.
- Sluit als instelling allianties met vrouwenorganisaties en moskeeën. Organiseer op locatie, maak het onderwerp breder en bespreek het (bijvoorbeeld) in het kader van man-vrouw verhoudingen. Laat een film zien uit Marokko of Turkije met die thema's en koppel daaraan seksuele gezondheid van vrouwen en mannen.
- Maak inzichtelijk aan ouders wat er kan gebeuren als kinderen niet begeleid worden en laat zien dat het niet een kwestie is van mensen hun tradities willen afnemen, maar om de gezondheid van hun kinderen.

5.3 Aanbevelingen voor ouders en familieleden

- Elk kind verdient het om begeleiding te krijgen in seks en seksualiteit.
- Investeer in een toekomstige gezonde en aangename seksuele relatie van je kinderen. Begin hier zo vroeg mogelijk mee.
- Vraag hiervoor zo nodig ondersteuning aan een professional. Volg een opvoedcursus, al dan niet specifiek gericht op seksuele opvoeding.

Bijlage: Literatuur- en bronnenlijst

Azough, R., Jos Poelman en Suzanne Meijer (2007)

Jongeren, seks en islam

Soa Aids Nederland, 2007

Graaf de, H. , C. van Echten, S. de Hoog, W. van Berlo (2009)

Seksualisering: Aandacht voor etniciteit. Een onderzoek naar verbanden met opvattingen en gedrag van jongeren

Rutgers Nisso Groep / E-Quality , 2009.

Haas, de, de Graaf, Kuyper en Bakker (2008)

Seksuele gezondheid van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders

Rutgers Nisso Groep, 2008.

Hemmes, W. en Ulichki, F. (2010)

Seksuele vorming en identiteit. Verslag van een inventariserend onderzoek naar de rationele en seksuele opvattingen van allochtone jongeren.

Amsterdam: ACB Kenniscentrum, 2010

Kuyper, L., de Wit, J., Adam, P., Woertman, L., & van Berlo, W. (2009)

Laat je nu horen! Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren.

Utrecht: Universiteit Utrecht, 2009.

Lee, van L., A. Marjanovic, C. Wijsen, I. Mouthaan (2005)

GEZOCHT: HANDBOEK SEKSUELE OPVOEDING Een exploratie van knelpunten en ondersteuningsbehoeften van ouders bij de seksuele opvoeding van hun kinderen

Rutgers Nisso Groep, 2005.

Putte, van der R. (2010)

SEKSUELE VORMING ALS WAPEN TEGEN SEKSUEEL MISBRUIK ONDER ALLOCHTONEN Deel1

ACB Kenniscentrum, 2010

Walle, van de R., W. van Berlo, Ch. Picavet, A. Verhoeff (2010)

Niet voor niks. Vormen van ruilseks onder jongeren.

Rutgers Nisso Groep/GGD Amsterdam, 2010.

Persberichten en –artikelen

Jongeren verzuipen in hulpsites

De Pers, mei 2010

www.depers.nl/binnenland/476136/Jongeren-verzuipen-in-hulpsites.html

Praten over seks onder allochtonen nog taboe

Volkscrant, 16 oktober 2008, Sjoukje Budde

Seksuele opvoeding en beeldvorming factsheet

E-quality, 2010

Seksuele opvoeding, gewoon doen!

Eenmalig uitgebrachte magazine naar aanleiding van conferentie april 2010

Rutger Nisso Groep en FWOS. Ook digitaal:

Seksuele voorlichting 'Het blijft tussen ouders en leerkracht in liggen'

Trouw, 19 maart 2007, Iris Pronk

Seksuele voorlichting: vroeg beginnen!

2005, Channah Zwiëp; pedagoge

http://www.peuterplace.nl/peuter/seksuele_voorlichting.html

Seksuele voorlichting voor kinderen én hun ouders

www.straksvoordeklaas.nl/index.php/mijn%20vak/artikel/55

Overig

Boekbespreking: Jongeren, seks en islam in Nederland

www.soaaidsmagazine.nl/artikel_onderzoek/639

Verslag van de conferentie *Seksuele opvoeding; gewoon doen!*

Rutger Nisso Groep en FWOS, 23 april 2010

[issuu.com/rutgers/docs/seksuele-opvoeding-gewoon-](http://issuu.com/rutgers/docs/seksuele-opvoeding-gewoon-doen?mode=embed&layout=http%3A%2F%2Fskin.issuu.com%2Fv%2Flight%2Flayout.xml)

[doen?mode=embed&layout=http%3A%2F%2Fskin.issuu.com%2Fv%2Flight%2Flayout.xml](http://issuu.com/rutgers/docs/seksuele-opvoeding-gewoon-doen?mode=embed&layout=http%3A%2F%2Fskin.issuu.com%2Fv%2Flight%2Flayout.xml)

!

[!&showFlipBtn=true](http://issuu.com/rutgers/docs/seksuele-opvoeding-gewoon-doen?mode=embed&layout=http%3A%2F%2Fskin.issuu.com%2Fv%2Flight%2Flayout.xml&showFlipBtn=true)

Liefdesloket

www.liefdesloket.nl

Loket Gezond leven

www.loketgezondleven.nl

Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ)

www.ncj.nl/onderwerpen/55/seksualiteit

Pedagogisch projectbureau Kind&Zo (Channah Zwiép)
www.kind-enzo.nl/diensten.htm

Stichting centrale voor Kinderopvang Triodus;
www.triodus.nl/pedagogen/surplus.htm

http://www.peuteren.nl/peuters/sexuele_voorlichting_peuters.php

<http://www.kinderinfo.nl/artikelen/artikel-ontwikkeling-seksuele-voorlichting-seksuele-voorlichting-peuter.html>

<http://www.opvoedadvies.nl/voorlichting.htm>

<http://www.ouders.nl/lseks.htm>

<http://www.kinderpleinen.nl/showPlein.php?plnId=28>

http://www.kiind.nl/articles/169/Seksuele_ontwikkeling.html

<http://www.ouders.nl/seks/lseks202.htm>

www.triodus.nl/pedagogen/surplus.htm

www.rng.nl/productenendiensten/training-en-workshops/in-gesprek-met-ouders